

Двадцять років незалежного поступу:

ВТОМА ВІД ДЕМОКРАТІЇ ЧИ УТВЕРДЖЕННЯ НОВОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЕКТУ?

Ю. Г. Барабаш

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується низка важливих питань, пов'язаних із демократизацією суспільних відносин на пострадянському просторі.

Ключові слова: конституційний лад, «войовнича демократія», розпуск партії, політична система, електоральна культура громадян.

В статье анализируется ряд важных вопросов, связанных с демократизацией общественных отношений на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: конституционный строй, «воинствующая демократия», роспуск партии, политическая система, электоральная культура граждан.

The important questions, related to democratization of public relations on post-soviet countries is analysed in the article.

Keywords: constitutional order, «militant democracy», dismissal of party, political system, election culture of citizens.

Чи не найпоширенішою тезою переважної більшості конституційно-правових досліджень є означення норми ст. 1 Конституції як норми цілі. До цього можемо додати такі фрази-штампи, як «низький рівень політико-правової культури», «правова неосвіченість виборців», «трансформаційний етап розвитку державності» тощо. Однак виникає цілком логічне запитання: чи можна після 20-річного періоду незалежності підвести певний підсумок, тобто констатувати проходження певного етапу трансформації?

Вважаємо, що на сьогодні є всі підстави стверджувати і говорити не тільки про реалізацію окремих засад-завдань конституційного ладу, а й про формування унікального пострадянського конституційного середовища, який має бути в подальшому врахований при оновленні Основного Закону.

Таким чином, почнемо з головного, чи можемо ми констатувати, що в українській державі сформувалось демократичне врядування? Для цього потрібно дати відповідь на інше питання: чим на сьогодні є демократія як конституційний феномен?

Наукою напрацьовано безліч визначень і теорій демократії як політичного режиму. Аналогічним чином складається ситуація і з кількістю критеріїв, які науковці висувають для визначення наявності в тій чи іншій країні демократії. Найбільш ємний пропонує відомий дослідник Р. Даль. На його погляд, для означення країни як демократичної повинні існувати такі інститути: виборність посадових осіб; вільні, чесні та регулярні вибори; свобода висловлювань, альтернативні джерела інформації; автономія асоціацій; загальні громадянські права [1, с. 85].

С. Хантінгтон пропонує не обмежуватися цим переліком критеріїв і, узагальнивши погляди політологів, формулює каталог із 27 величин, які сприяють демо-

кратії і демократизації. Серед них, «високий в цілому рівень економічного благополуччя; відносно рівний розподіл доходів та/або багатства; ринкова економіка; сильна буржуазія; сильний середній клас; високий рівень грамотності та освіти; інструментальна, а не споглядальна культура; низький рівень політичної поляризації та екстремізму; політичні лідери – прихильники демократії» тощо [2, с. 48–49].

Тож достатньо важко в межах наукової статті дати відповідь на таке складне питання, як наявність чи відсутність справжньої демократії в країні. На сьогодні можна лише дати загальну характеристику ситуації, що складається навколо розвитку української державності. Варто також зважити на означену нами варіативність підходів до розуміння сутності демократичного врядування, в тому числі і на появу таких специфічних, як «неліберальні демократії» Ф. Захарії [3, с. 89] та «суверенна демократія» В. Суркова [4]. Появу обох теорій можна пояснити «втомленістю» дослідників від відсутності конкретних результатів лібералізації політичних процесів та бажанням політиків виправдати існуючий стан речей, як досягнення означеної мети – побудови демократичного суспільства.

Натомість чи є шанси для того, щоб у найближчому майбутньому ці теорії стали доктринальним підґрунтям подальших державних перетворень?

Перше запитання, яке ми повинні поставити в цьому напрямку, це питання наявності передумов для виникнення вільного, демократичного ладу в молодій Українській державі. Хоча для українського читача більш звичною є категорія «конституційний лад», вдаючись в цьому випадку до термінології Основного Закону ФРН, ми це робимо з урахуванням характеристики цього ладу, як такого, що заснований на визнанні верховенства права,

народовладді, поваги до людської гідності, соціального характеру державності тощо.

І відразу відзначаємо малозрозумілу тенденцію у конституційно-правових дослідженнях: українські науковці активно кинулись створювати ефемерні механізми забезпечення стабільності конституційного ладу, не розібравшись до кінця, чи виник цей лад як система відносин, заснованих на демократичних засадах, поваги до людської гідності та забезпечення автономії особистості [5]. І тому, перш ніж підсумовувати результати 20-річного державного будівництва, слід зауважити, чи почалось становлення такого омріяного всіма вітчизняними правниками «конституційного ладу»?

Створення власної держави відбувається передусім на певному ідеологічному зламі в суспільній свідомості, а саме – вивільнення від «тоталітарних» пут. При цьому молодий, незалежний політикум намагається раз і назавжди позбутись залишків тих політичних сил, які були домінантами за тоталітарних умов, а також не допустити виникнення їх аналогів у майбутньому. Робиться це, як правило, шляхом закріплення на найвищому, конституційному рівні обмежень на реалізацію політичних прав, які разом становлять механізми самозахисту демократії, перетворюючи її на «войовничу демократію». Як це, наприклад, зроблено в Основному Законі ФРН («Партії, які за своїми цілями чи діяльністю своїх прихильників прагнуть завдати шкоду вільному демократичному ладу чи ліквідувати його... неконституційні» (ч. 2 ст. 21) чи Конституції Греції («Організація і діяльність партій повинні служити вільному функціонуванню демократичного ладу» (ч.1 ст. 29).

При цьому, як доводить державно-правова практика розвитку вказаних та інших європейських країн, яким довелося перегорнути «тоталітарну» сторінку в своїй історії, чим складніший для на-

ції був цей період, тим радикальнішою була реакція владних структур на будь-які прояви такого тоталітаризму. Мабуть, найбільш показова у цьому плані активна роль Федерального Конституційного суду Німеччини у захисті «вільного демократичного ладу». І найбільш спірним питанням у забезпеченні цілісності конституційного ладу є рішення суду по забороні Комуністичної партії Німеччини. Як відзначають німецькі дослідники, прийняте до того рішення із заборони націонал-соціалістичної партії було своєрідним «фіговим листком» для прикриття заборони комуністичного руху. Про це свідчить і надзвичайно тривалий розгляд «комуністичної» справи, і достатньо філософські роздуми суддів, на кшталт, що «позиція Основного Закону відносно політичних партій... стає зрозумілою лише з урахуванням досвіду боротьби із цією (націонал-соціалістичною. – Ю. Б.) тоталітарною системою», і розгорнуте, на 50 сторінок рішення, аналіз марксистсько-ленінської ідеології [6, с. 21–22]. Фактично мало місце майже хірургічне втручання у суспільно-ідеологічну ситуацію з боку інтелектуалів від влади з метою недопущення проникнення «тоталітарних» ракових клітин у суспільну свідомість, що лише поступово починає оговтуватись від жахливого минулого. При цьому суд максимально зменшив можливість використання соціально-вulgарної риторики у крайніх за політичними спектрами партій (як лівих, так і правих).

Тепер щодо українського сценарію відмови від тоталітарного минулого. Звертаючись до ключових документів українського державотворення, Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності, можемо констатувати, що забороняти комуністичні рухи ніхто і не збирався. Не можемо не пригадати рішення українського парламенту, яке свідчило про протилежне. 30 серп-

ня 1991 р. Президія Верховної Ради прийняла Указ «Про заборону діяльності Комуністичної партії України», пославшись на ч. 2 ст. 7 Конституції 1978 р., якою була встановлена заборона на діяльність партій, що ставили собі за мету «зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підрив її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі». Правда, на відміну від своїх німецьких колег, вітчизняні конституційні судді визнали це рішення таким, що не відповідає Основному Закону 1996 р. за мотивами того, що заборонивши Комуністичну партію, Рада перебрала на себе функцію суду, який, як згідно теперішнього, так і радянського правового порядку, був і є єдиним владним суб'єктом, наділеним правом розпуску партій (рішення КСУ від 27 грудня 2001 р. № 20-рп/2001). Завершуючи розмову про цей указ Президії, слід вказати, що в основу аргументації Верховної Ради був покладений аналіз діяльності Комуністичної партії під час державного перевороту 19–21 серпня 1991 р.

На сьогодні маємо відзначити ще одну достатньо важливу деталь для повноцінного відновлення картини конституційної розбудови України, яку чомусь вітчизняні дослідники або просто не помічають, або ж намагаються з невідомих причин замовчати. Йдеться про те, що категорія «конституційний лад» вперше з'явилась в українському (чи точніше, радянсько-українському) правовому просторі в Конституції СРСР 1977 р. з досить дивною, як для сучасних конституційних доктрин, характеристикою, як «радянський»: «Не допускаються створення і діяльність партій, організацій і рухів, які мають на меті насильницьку зміну радянського конституційного ладу (виділено нами. – Ю. Б.) і цілісності соціалістичної держави, підрив її безпеки, роз-

палювання соціальної, національної і релігійної ворожнечі» (ч. 2 ст. 7). Ця норма потрапила до конституційного тексту в результаті прийняття Закону про заснування поста Президента СРСР від 14 березня 1990 р. За абсолютно зрозумілою для федеративної країни інертною логікою аналогічна норма з'явилась через півроку (24 жовтня 1990 р.) і в Основному Законі УРСР 1978 р., вагомою причиною стало також ухвалення Декларації про державний суверенітет. Єдине, що фактично зробили вітчизняні законодавці, не надали цьому ладові статусу радянського. Хоча з цього приводу в сесійній залі і точились дискусії, однак, як свідчить аналіз стенографічних матеріалів, особливих питань власне категорія «конституційний лад» у депутатів не викликала. Більшу дискусійність мало положення про територіальну цілісність, як вагому конституційну цінність, яку слід захищати від зазіхань політичних сил.

Тобто можемо зробити попередній висновок, що радянське, компартійне минуле мало визначальний вплив на появу в нормативному інструментарії категорії «конституційний лад». І не виникає жодних сумнівів щодо того, що перші конституційні проекти ідеологічно спрямовувались проти тоталітарних партій, однак, як буде показано далі, через низький рівень нормативної техніки, невизначеність в стратегії подальшого державного розвитку ця ідея була фактично знівельована, стала настільки розпливчастою, що жоден юрисдикційний орган не візьме на себе сміливість дати їй чітку офіційну інтерпретацію.

Надалі рішення українського законодавця щодо розвитку політичної системи базувались на «лібертаріансько-протекціоністських» (за класифікацією Г. Франкенберга). Йдеться про те, що лібертаріанський підхід базується на принципі невтручання, а протекціоністський

передбачає описаний вище самозахист демократії з метою «повного виключення досить ризикованих чи неприйнятних за іншими міркуваннями випадків» [6, с. 21]. Це проявлялось, насамперед, в тому, що, з одного боку, визначальною засадою конституційного ладу був визнаний принцип політичного та ідеологічного багатоманіття (ст. 15 Конституції), а, з другого – це встановлений інститут легалізації політичних об'єднань (ст. 36 Конституції) та жорстких обмежень у їх діяльності, в тому числі, й інститут анулювання реєстраційного свідоцтва, як засіб селекції дієздатних партій.

Нині після майже 20-річної історії державотворення можемо констатувати той факт, що через небажання суспільства та інтелектуально-політичної еліти раз і назавжди відмовитись від комуністичного минулого існування крайньо лівих партій на політичному спектрі щоразу під час виборчої кампанії не тільки викликає до життя ностальгію за радянським минулим, а й фактично задає тон соціальній риторичі (що інколи перевищує всі допустимі для політичних баталій межі популізму) для всіх інших, навіть правих за ідеологічною спрямованістю, політичних сил.

Значимо, що багато з дослідників конституційного ладу через абсолютно незрозумілі причини не помічають суттєвих розбіжностей між їх підходами, що досить часто базуються на екстраполяції ліберально-конституційних ідей на українську землю, та закладеною в текст Основного Закону абсолютно нечіткою ідеологією державотворення й практикою реалізації конституційних приписів.

При цьому важко також збагнути і те, чи є для провідних політичних сил ідеї суверенної державності та вільного і демократичного ладу важливими конституційними цінностями, а також те, що саме охороняють державні інституції, які покликані контролювати діяльність об'єднань гро-

мадян. Для підтвердження цих слів процитуємо фрагменти з офіційних (тобто такі, що пройшли експертизу під час легалізації) програм політичних сил, які продемонстрували чудові результати електоральної підтримки на останніх місцевих виборах. «Контрреволюційний переворот, здійснений в Україні, як і в інших республіках, при сприянні і прямій участі зрадників і боягузів, які посідали керівні пости в партійних і державних органах, привів до влади антинародні сили, відкрив шлях капіталістичній реставрації, руйнуванню соціалістичних засад в усіх сферах суспільного життя, демонтажу радянської форми народовладдя, насадженню буржуазної, націонал-шовіністичної ідеології... На першому етапі партія, як опозиційна сила, веде боротьбу за усунення від влади антинародного, антинаціонального режиму і повернення влади трудовому народові в особі Рад депутатів трудящих та інших повноважних органів». Це приклад із лівого політичного спектра.

Інша провідна політична партія, права за політичним спрямуванням, демонструє аналогічну «терпимість» до своїх ідеологічних конкурентів: в програмі ставляться такі конкретні завдання: «здійснити публічний судовий процес над комунізмом; добитись у судовому порядку заборони комуністичної ідеології як людиноненависницької і такої, що завдала не виправної шкоди українському народові».

Однак для того, щоб мати повну картину із самозахистом демократії, маємо знову повернутись до аналізу одного із ключових положень Конституції із цього питання – норми ст. 37, якою передбачено, що політичні партії підлягають забороні в тому випадку, коли їх діяльність спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підірив її безпеки, незаконне захоплення

державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Звертаємо увагу на такі антиправові дії, як «зміну конституційного ладу насильницьким шляхом» та «незаконне захоплення державної влади». Пригадаємо, як перша нормативна формула з'явилась в конституційному законодавстві. Саме побоювання узурпації влади партією, яка має домінуюче значення в суспільстві, викликало до життя цю норму. Тому в даному сенсі у нас немає жодних сумнівів щодо того, що бережне ставлення до виробленого за радянських часів формулювання абсолютно неспівставне зі змістом цього ж таки конституційного ладу, викладеного в Розділі I Основного Закону.

Тому, якщо все-таки в майбутньому законодавець поставить перед собою завдання на конституційному рівні створити реальні механізми самозахисту демократії, то принаймні ця норма має бути відповідним чином трансформована. Так само має бути переглянуто нормативне положення і щодо визначення того юрисдикційного органу, який має ухвалювати рішення про заборону партії.

На сьогодні таким владним суб'єктом визнається окружний адміністративний суд міста Києва, тобто низова інстанція, яка покликана розглядати повсякденні справи (ч. 3 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України). Вважаємо, що з урахуванням важливої ролі політичних партій, визначеної у ч. 2 ст. 36, а також високого ступеня оціночності категорій, використаних у «заборонній» нормі ч.1 ст. 37, таким органом мав би виступати саме Конституційний Суд України. Саме орган конституційної юрисдикції має дати кваліфіковану характеристику діяльності політичних партій з точки зору її відповідності ідеям утвердження демократичних цінностей. До речі, саме такий підхід

сповідує німецьке конституційне право, закріплюючи за Федеральним конституційним судом це повноваження (ч. 2 ст. 21 Основного Закону ФРН).

В цьому зв'язку слід також замислитись і над питанням про те, яку конституційну доктрину в частині побудови демократичної політичної системи створює вітчизняний Конституційний Суд. Відзначимо досить специфічну позицію Суду з цього приводу, оскільки в одному випадку він, посилаючись на принцип багатоманітності, забороняє створення координуючого центру молодіжних організацій (рішення від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 у справі про молодіжні організації). А, з другого боку – двічі визнає абсолютно конституційними (такими, що не обмежують конституційні права) зміни, спрямовані на встановлення «партійно-імперативного» мандата (висновок від 4 липня 2001 р. № 2-в/2001 та від 16 жовтня 2002 р. № 1-в/2002). На наш погляд, головною перепоною у таких діях органу конституційної юрисдикції є відсутність чіткої ідеологемі (лібертаріанської, ліберальної, комунітарної, конституційного патріотизму тощо), покладеної в основу чинної Конституції. Зокрема, таким чином можна ставити питання про можливість будівництва ринкової економіки, поклавши на неї завдання соціалістичної держави.

Натомість, чи можемо ми знайти причини всіх негараздів з демократичними перебудовами лише в конституційному тексті? На наше глибоке переконання, переважну більшість відповідей містять глибинні основи правосвідомості українського виборця, якщо проаналізувати стан вітчизняного суспільства.

З точки зору розбудови партійної системи, не можемо оминати увагою достатньо поширену в науковій літературі тезу про таку перепопу розвитку цієї системи в конструктивному руслі, як відсутність внутрішньопартійної демократії [7, с. 15; 8].

Однак навряд чи хтось зможе знайти у партійних статутах, які проходять ретельну перевірку в органах юстиції під час легалізації партій, будь-яку зачіпку, яка свідчитиме про недемократичність в управлінні цього об'єднання громадян. На сьогодні слід визнати простий факт: політичні сили в Україні носять персоналізований, тобто майже на сто відсотків пов'язаний із постаттю лідера, характер.

Про це свідчать такі факти. По-перше, за результатами одного із соціологічних опитувань, серед запропонованих 11 критеріїв на перше місце громадяни поставили особистість лідера. При цьому цифра коливається від 73,4 % тих, що проголосували за Блок Юлії Тимошенко, до 46,5 % серед виборців, які віддали свої голоси за комуністів. Всі інші параметри значно поступаються зазначеному критерію. Якщо ж взяти такий фактор електорального вибору, як «програмні цілі й гасла», то найвищим показником є цифра 37,5 % у Комуністичної партії України, а найменше всього цікавить передвиборна програма виборців Партії регіонів – 19,6 % [9].

Другий аргумент був нам наданий в ході останньої виборчої кампанії із формування представницьких органів місцевого самоврядування. Найбільш показовими в цьому аспекті були міські вибори у Вінниці та Полтаві, де в результаті перемоги В. Гройсмана та О. Мамаєва на перемінах за посаду міського голови більшість місць у міських радах отримали осередки маловідомої політичної сили, які цих осіб формально висунули в кандидати. Так були чітко підтверджені результати окреслених та інших соціологічних замірів, теза про малозначимість партійної приналежності кандидата як електорального чинника.

Згадаємо ще про одну передумову, яка не дозволяє розвиватись демократичним процесам за ліберальним сценарієм. Йдеться про відсутність генерально-

го конфлікту між крупними власниками і так званім середнім класом та найманими працівниками. Саме ця конфліктна лінія спонукає постійно шукати нові форми й напрямки державного управління, не даючи змогу залишити весь державний механізм у заідеологізованій статистиці. Однак за наших умов, коли крупним власником залишається держава (достатньо порахувати, скільки людей зайняті на державній службі чи отримують соціальні виплати із державного бюджету), а господарі інших значних активів персонально присутні у владних ешелонах, говорити про існування іншого варіанта розвитку подій, як максимально соціалізувати економіку, не доводиться.

Разом з тим, може виникнути запитання: а яким чином це вплине на долю демократичних перетворень? Відповідь проста. Постійне експериментування із ліберальними новаціями в політико-правовій сфері в умовах фактичної присутності (хоча інколи і трансформованій, в специфічному вигляді) в свідомості та в політикумі ідей і прагнень радянської доби не дасть очікуваного результату, більше того – може взагалі поставити під загрозу культивування цінностей в українському соціумі. Простий тому приклад – спотворення системи фінансування виборчої кампанії та перетворення її на форму підприємницької діяльності для багатьох громадян.

Для конкретнішої ілюстрації звернемо свій погляд на вже неодноразово аналізовані місцеві вибори 2010 р. В цьому випадку мало місце лише формальне закріплення фінансування окремих агітаційних заходів за рахунок коштів Державного бюджету кандидатів та політичних сил. Зрозуміло, що охопити всіх суб'єктів виборчого процесу держава не в змозі (загалом на виборах підлягало заповненню 11 тис. посад міських, сільських та селищних голів, а також 225 тис. депутатських місць). І вибо-

ри 31 жовтня 2010 р. це чітко підтвердили, коли передбачена ч.1 ст. 52 виборчого Закону субвенція з Державного бюджету на надання ефірного часу так і не надійшла до багатьох територіальних комісій.

Загалом же хотілось нагадати про те, що однією із основних причин створення масових партій, як організацій, що існують за рахунок сплати членських внесків, у другій половині XIX ст. було бажання послабити вплив багатства на обрання представників[10]. Вочевидь, існуючі політичні партії не можуть похвалитись значними успіхами на ниві акумулювання індивідуальних внесків власних членів. Це, до речі, є однією з ознак не тільки стану політичної системи, а й електоральної культури громадян, які не сприймають партії, як організації, здатні захистити їх інтереси та втілити у життя їх наміри.

Досить багато запитань є і до джерел фінансування політичних партій, які (джерела) в багатьох випадках не відомі, як органам юстиції, що покликані контролювати діяльність цих об'єднань громадян, так і громадськості загалом. Про те, що політичні партії не виконують «місії» сприяння формуванню та вираженню справжньої політичної волі громадян, як це передбачено в ч. 2 ст. 36 Конституції України, якраз і свідчить вищеозначений факт відсутності «голосування гривнею» (за аналогією з журналістською риторикою відносно абсентеїзму в Україні – «голосування ногами»).

Ще один суттєвий момент викривленого ставлення до ролі партій у політичних процесах та їх безпосередньої діяльності у виборах є робота над «виборчою грамотністю» громадян та рівнем такої грамотності. На сьогодні можемо констатувати той факт, що переважна більшість громадян, задіяних у виборчих комісіях, володіють достатніми навичками для організації процесу голосування і підрахунку голосів. Однак, з іншого боку, багато хто з них володіє також широким інстру-

ментарієм фальсифікації результатів виборів. Адже організація «каруселей», вкидання бюлетенів, переписування протоколів та багато інших махінацій здійснюється не державними посадовцями (які згідно із виборчим законодавством взагалі відсторонені від участі у роботі виборчих комісій) і не кандидатами на виборні посади, а безпосередньо громадянами-членами комісій.

Аналогічно спотворену виборчу культуру ми спостерігаємо і в пересічного виборця, який здатен продати свій голос. При цьому скупкою голосів займаються знову ж таки не представники публічної влади, а безпосередньо політичні сили. Отож і виникає запитання щодо ролі політичних партій у демократизації виборчих та інших політичних процесів.

Нині можемо констатувати, що таке гіпертрофоване ставлення законодавця до політичних партій, як учасників виборчого процесу, в ситуації фактичної відсутності передумов для формування «ідеологічних» об'єднань, якими мають бути справжні політичні партії, призвів до серйозного спотворення реальних політичних настроїв громадян.

Наведений нами фактичний аналіз не дає жодних підстав сумніватись у вірогідності проведеного напередодні виборів соціологічного опитування з приводу ставлення громадян до цієї форми безпосередньої демократії. Тільки 8,5% опитаних висловили впевненість в тому, що вибори відбудуться чесно, без фальсифікацій; 37% вважали, що порушення будуть, але вони суттєво не вплинуть на загальний результат. Водночас 30% допустили, що результати можуть бути спотворені, а 14% були переконані, що фальсифікації будуть носити суттєвий для результатів виборів характер [11].

Картину із пострадянською політико-правовою культурою громадян можуть доповнити результати дослідження, прове-

деного в рамках авторитетного Pew Global Attitudes Project. Громадяни України віддають перевагу сильній економіці (78 % опитаних) на противагу ефективній демократії (12 %). Знову таки, 69% громадян вважають більше важливим, щоб країною управляв сильний лідер, у той час, як тільки 20% опитаних вважають більше важливим демократичний характер управлінських процесів. Тільки 53% громадян вважає дуже важливим серед демократичних цінностей чесні вибори (знову таки дуже показовою є 43-процентна підтримка свободи слова громадянами України).

Отже, маємо повну зневіру до процесів демократизації. Можна пояснити це невдалим вибором підходів та методів втілення ідей конституціоналізму у життя, нетривалим періодом існування незалежної України, важким економічним станом

і т. д. Однак навряд чи можна проігнорувати фактично провідну роль стартових умов розбудови суверенної державності, коли, як було зазначено і продемонстровано раніше, не була поставлена «конституційним пером» остаточна крапка у радянському минулому, а подальші кроки нагадували непевний поступ у темряві. При цьому головне, що фактично не були створені механізми самозахисту демократії, а, отже, вільний розвиток політичної системи перетворився на хаотичний рух із неодмінною соціальною риторикою і періодичною радикалізацією гасел.

Тож можна очікувати, що подальша гра в ліберальну демократію, яка вже призвела до того, що право голосу перетворилось на об'єкт торгу, може мати наслідком поставлення під загрозу останнього бастиону – існування власної державності.

Література

1. *Даль Р.* О демократии. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208с.
2. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368с.
3. *Закария Ф.* Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за её пределами. – М.: Ладомир, 2004. – 384 с.
4. *Орлов Д.* Политическая доктрина суверенной демократии // Известия. – 2006. – 30 ноября.
5. *Веніславський Ф. В.* Зміна пріоритетів юридичної освіти як передмова підвищення рівня правової культури та забезпечення стабільності конституційного ладу // Актуальні проблеми політики. – 2009. – Вип. 38. – С. 66-74; Економічний суверенітет як передумова забезпечення стабільності конституційного ладу України // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету: мат. міжнар. наук.-прак. конф. – Х.: ФО-П, 2009. – С. 22.
6. *Франкенберг Г.* Обучающийся суверен // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 2. – С. 16-26.
7. *Полевий В. І.* Конституційна відповідальність політичних партій в Україні: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.02 / В. І. Полевий; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Коцького. – К., 2004. – 20 с.
8. *Колісник В.* Демократія в Україні до і після реформи [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>
9. *Городецька О. Г.* Поняття конфлікту та мотивації вибору в електоральній соціології // Удосконалення навчально-виховного процесу в вищому навчальному закладі. – Вип. 12 / Зб. науково-методичних праць. Таврійський державний агротехнологічний університет. – Мелітополь, 2008.
10. *Манен Б.* Принципы представительского правления. – СПб: ЕГУ, 2007. – 323 с.
11. Соцопрос: в честность выборов не верим, но голосуем за Партию регионов [Електронний ресурс] // Режим доступу: // <http://www.from-ua>